

Martuszewski, Edward

Ks. Franciszek Kaupowicz oraz działalność oświatowa i narodowa w Brąswaldzie w połowie XIX wieku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 397-411

1980

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Edward Martuszewski

KS. FRANCISZEK KAUPOWICZ ORAZ DZIAŁALNOŚĆ OŚWIATOWA I NARODOWA W BRĄSWAŁDZIE W POŁOWIE XIX WIEKU

Przy kościele w Brąswaldzie znajduje się krzyż z napisem: „Tu spoczywa Franciszek de Kaupowicz przez 25 lat pasterz tej parafii wierny, urodzony 14 Kwietnia 1799, umart 14 Sierpnia 1871 kapłaństwa roku 46”¹.

Wydaje się, że duchowny ten zasługuje na uwagę historyków Warmii nie tylko dlatego, że pamięć o nim przetrwała wśród ludności Brąswaldu i okolic do drugiej połowy XX wieku². Przypomnienie ks. Kaupowicza, którego następcą na przełomie XIX i XX wieku był o wiele bardziej znany jako polski działacz narodowy ks. Walenty Barczewski (pochowany również w Brąswaldzie, nie przy kościele jednak, lecz na używanym obecnie cmentarzu parafialnym³), powinna poprzedzić informacja na temat środowiska, w którym przyszło mu działać przez 25 lat.

Na początku XIX wieku parafia brąswaldzka składała się z następujących miejscowości: królewskie wsie chłopskie Brąswald, Spręcowo i Redykajny, wsie chełmińskie Kajny i Wopy, królewska wieś na prawie chełmińskim Bukwałd, majątki szlacheckie Bergfryda i Pistki, leśniczówka Mały Bukwałd i nowa osada (Etablissement) o tej samej nazwie, należąca do dóbr królewskich, później zaś włączona do Bukwałdu⁴.

1 Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie (dalej OBN), Zbiory specjalne, R. 126 a, II/1, Edward Martuszewski, Bronisław Saluda, Inwentaryzacja 27 nagrobków cmentarza parafialnego i przykościelnego w Brąswaldzie (1967); w 1967 r. krzyż był oblamany i znajdował się nie na swoim miejscu, napis zaś kończył się na liczbie 46. Dalszy jego ciąg zanotował Stanisław Flis, *Dawne napisy polskie na cmentarzu w miejscowości Brąswald, pow. Olsztyn*, Rocznik Olsztyński, 1958, t. 1, ss. 243—244: „za życia od wszystkich umiłowany, po śmierci od wszystkich obżałowany”. Zapis S. Flisa zawiera drobny błąd: zamiast „umart” jest w rzeczywistości „umart”.

2 J. Boenigk, *Wyroki*, Warszawa 1970, ss. 117-118; M. Zientara-Malewska, *Śladami twardej drogi*, Warszawa 1966, s. 70. Boenigk, zapewne pod wpływem błędnej wymowy osób wspomnianych, przekreślił jego nazwisko na „Kopowicz”. M. Zientara-Malewska mylnie twierdzi, że na grobie postawiono krzyż ukuty przez brąswaldzkiego kowala. W rzeczywistości jest to krzyż żelazny, nie wykuty czy ukuty, lecz fabrycznie odlany. Obie relacje zawierają nieścisłe informacje m.in. o pochodzeniu ks. Kaupowicza (o czym będzie jeszcze mowa w dalszym ciągu artykułu).

Znacznie wcześniejszy, anonimowy artykuł *Od Warmii*, Tygodnik Katolicki, 1864, nr 30 z 22 VII, ss. 291—292 (cytuje za: *Mazury i Warmia 1800—1870*. Wybór źródeł opracował W. Chojnacki, s. 558), pisany jeszcze za życia ks. Kaupowicza, informował: „gdyż pochodzi z Litwy czy Kongresówki”.

3 OBN, Zbiory specjalne, R. 126, a I/3, E. Martuszewski, B. Saluda, op. cit. Cmentarz parafialny został poszerzony w 1846 r., w pierwszym roku pobytu tutaj ks. Kaupowicza (Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie — dalej ADWO, B. 123. Akta wizytacji generalnej w Brąswaldzie 1853, k. 14).

4 S. Wald, *Topographische Übersicht des Regierungs Bezirks Königsberg*, Königsberg 1820, ss. 166—167. W okresie duszpasterstwa ks. Kaupowicza właścicielem Bergfrydy, aktywnie ucze-

Miejscowości te, mimo dużych zniszczeń i szkód, jakie spowodowały wojny napoleońskie⁵, po 1815 roku wyraźnie się rozwijały zarówno pod względem zabudowy, jak i zaludnienia. Ponad trzykrotny wzrost liczby ludności w okresie pięćdziesięciu lat zasługuje na miano eksplozji demograficznej, która jednak nie przebiegała równomiernie we wszystkich miejscowościach parafii, a w drugiej połowie XIX wieku, zwłaszcza na terenie wielkiej własności ziemskiej, zaczynała słabnąć⁶.

Parafia brąszwaldzka miała charakter zdecydowanie katolicki⁷. Spora-dycznie pojawiali się w niej Żydzi, a ewangelicy, w większości zapewne Niemcy (a nie Mazurzy), mieszkający przede wszystkim w majątkach i leśniczówce, również należeli do niezbyt licznej, pod względem demograficznym niestajej, ludności napływowej⁸.

Wszystkie wsie parafii były wsiami polskimi⁹, niemczyzna dominowała jednak (od północy) w parafii głotowskiej, była też reprezentowana w większym stopniu w parafiach sętańskiej i jonkowskiej. Stwarzało to możliwość dość szybkiej dyfuzji elementu niemieckiego, zwłaszcza po nadaniu chłopom wolności osobistej i ich uwłaszczeniu.

Po wojnach napoleońskich niemczyznę szerzyli jednak nie tyle nowi mieszkańcy, pochodzący z niemieckich okolic, co szkoły, które już w latach 1816—1845, a więc w okresie poprzedzającym przybycie ks. Kaupowicza do Brąszwaldu, otrzymały zadanie krzewienia oświaty przede wszystkim w formie rozpowszechniania języka niemieckiego wśród ludności polskiej części Warmii¹⁰.

Podobnie jak i w innych parafiach tego rejonu, wiejskie szkolnictwo elementarne do wojen napoleońskich ograniczało się do prowadzonej przez organistę szkoły przykościelnej dla dzieci całej parafii. Po 1815 roku władze dążyły zdecydowanie do rozbudowy sieci szkolnej i oparcia szkolnictwa warmińskiego na zasadach, które na sąsiednich Mazurach obowiązywały już od

stniczącym w życiu politycznym tej okolicy, m.in. jako elektor w wyborach do parlamentu, był Teodor Miller — *Allensteiner Kreisblatt* 1848, s. 266; 1850, s. 5; 1852, s. 266; 1855, s. 210; 1858, s. 23; 1861, s. 4, 1867, s. 319. Spis Walda podaje ówczesną polską nazwę wsi Spręcowo Spiegelberg — Spryniowo.

⁵ Parafia brąszwaldzka na początku 1807 r., a więc przed wkroczeniem na ten teren wojsk napoleońskich, liczyła 638 dusz. W ciągu 1807 r. zmarło aż 190 osób (ADWO, JK 1, Stan wszystkich kościołów warmińskich po wojnie 1808 r., k. 8, Zestawienie dla dekanatu olsztyńskiego. V. Batzel, *Notjahre im Ermland mit besonderer Berücksichtigung der Franzosennot*, Bochum-Weitmar 1926, s. 169 błędnie wykorzystał informacje zawarte w cytowanym źródle).

⁶ Por. dane statystyczne w aneksie.

⁷ *Ibidem*.

⁸ W 1846 r. było w Bergfrydzie 3, w Bukwaldzie 16, w leśniczówce Bukwałd 7, w Pistkach 3, w Spręcowie 2 ewangelików, natomiast w 1858 r. 5 w Bergfrydzie, 5 w Brąszwaldzie, 17 w Bukwaldzie, 8 w leśniczówce Bukwałd i 3 w Pistkach.

⁹ Por. dane statystyczne w aneksie. Konfrontacja ich potwierdza prawidłowość dokonanych w swoim czasie ustaleń na temat spisu z 1861 r. jako wątpliwej wartości źródła w sprawie stosunków narodowościowo-językowych w powiecie olsztyńskim (E. Martuszewski, *Ludność polska w powiecie olsztyńskim w latach 1818—1870 w świetle statystyk pruskich*, W: *Szkice olsztyńskie*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Jasińskiego, Olsztyn 1967, ss. 155—175. Szczególnie wymowne jest sformułowanie recesu powzytacyjnego z 1858 r. w stosunku do Pistek).

¹⁰ W cytowanej w przyp. 2 relacji Od Warmii z 1864 r. czytamy: „tylko po polsku odbywają się kazania w parafiach Bartąg, gdzie proboszczem jest ks. Kwafniewski, Brunswalde, prob. ks. Kaupowicz”.

¹¹ E. Martuszewski, *Pierwsze próby wprowadzania języka niemieckiego do szkół elementarnych na Mazurach i południowej Warmii na początku XIX wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej KMW), 1977, nr 3/4, ss. 307—325; J. Jasiński, *Problem języka niemieckiego w szkolnictwie powiatu olsztyńskiego w 1825 roku*, *ibidem*, 1979, nr 3, ss. 279—296.

1736 roku, wreszcie do realizacji zasady (od 1826 roku), że nauczycielem może być jedynie osoba po ukończonym seminarium nauczycielskim, bądź taka, która zdała w seminarium egzamin eksternistyczny¹¹.

Efektom tych działań — w przypadku parafii brąswaldzkiej — było utworzenie około 1820 roku obok szkoły przykościelnej również szkół w Spręcowie, Bukwaidzie i Redykajnach, przy czym jeszcze przed przybyciem ks. Kaupowicza parokrotnie zmieniali się w nich nauczyciele.

W głównej szkole parafii w Brąswaldzie miejsce organisty Jana Thiela¹² zajął najpierw Stefan Behrendt¹³, a następnie, od 1843 roku uczył tu długi czas Ignacy Michał Moser¹⁴, w dziedzinie oświaty główny współpracownik ks. Kaupowicza, któremu jako proboszczowi, zgodnie z ówczesnymi zasadami organizacyjnymi, podlegały szkoły na terenie całej parafii.

W Spręcowie postulowano utworzenie szkoły już w 1778 roku¹⁵, lecz realizacja tego zamiaru napotkała na trudności, gdyż w latach 1787—1789 wieś należała do miejscowości, które nie chciały nic łożyć na szkołę¹⁶.

Pierwszym spręcowskim nauczycielem był Skrzypski¹⁷, po nim przyszedł Andrzej Pieczkowski. W okresie zarządzania parafią przez ks. Kaupowicza po Janie Kleinie uczył spręcowskie dzieci Józef Schneider¹⁸.

W Bukwaidzie, który — podobnie jak i Spręcowo — leżał w rejonie bezopredniego styku ludności polskiej z ludnością niemiecką, w 1798 roku te dzieci, które chciały się uczyć (a właściwie: te, którym rodzice to nakazy-

11 Znamienny jest pod tym względem casus nauczyciela ze Spręcowa, który jednak nie nazywał się Andrzej Pieczkowski, jak podaje J. Jasiński, *Problem*, s. 293, lecz Andrzej Pieczkowski vel Pietzkowski vel Pieczkowski (por. WAPO, Rejencja olsztyńska I 360, Szkoła w Spręcowie 1824—1852, k. 23, 29, 31, 49, 67, 79, 123, 151).

12 ADWO, JS 75, Sprawozdania z wizytacji szkół przez rejencję królewiecką 1820—1828, Sprawozdanie radcy Lucasa z 13 XII 1828.

13 Ibidem, III Olsztyn 99, Recesy powizytacyjne; ADWO, T 22, Tabele szkolne 1837—1838; B 122, Akta wizytacyjne w Brąswaldzie 1839—1847, k. 5.

14 Urodzony w 1820 r. był absolwentem seminarium nauczycielskiego w Braniewie (ibidem, B 123, Akta wizytacji generalnej w Brąswaldzie 1858, k. 23). Organistą był z wyboru władzy kościelnej, nauczycielem dopiero dzięki zatwierdzeniu przez świeckie władze szkolne. Kilkakrotnie piastował stanowisko zastępcy przewodniczącego podczas przygotowań do wyboru elektorów w brąswaldzkim obwodzie wyborczym w okresie dwustopniowych wyborów do parlamentu — *Allensteiner Kreis-Blatt*, 1848, s. 266; 1852, s. 266; 1855, s. 210; 1862, s. 302. Por. dłuższy wywód o nim jako o Polaku M. Zientara-Malewska, op. cit., ss. 67—68.

15 Zentrales Staatsarchiv, Dienststelle Merseburg (dalej ZSTA), Rep. 76 alt I Nr 94, Stan szkół katolickich w biskupstwie warmińskim (departamentu wschodniopruskiego) i sprawa ich poprawy 1788—1804, k. 6, Schola trivialis erigenda.

16 Ibidem, k. 11; ADWO, III Bartąg 17, Szkoła w Bartągu 1785—1786: „Die Gemeinde kann durch keine Vorstellungen bewegen werden etwas zum Schulhause oder Unterhalte des Lehrers beizutragen”.

17 ADWO, JS 69, Spis zaangażowanych nauczycieli, liczba uczniów i opinia proboszczów 1815; JS 73, Stan szkół na Warmii 1817—1818.

18 Urodzony w 1808 r. Jan Klein poddany został w 1836 r. kontrolnemu egzaminowi w seminarium nauczycielskim w Braniewie, ponieważ w swoim czasie chodził jedynie do gimnazjum w Reszlu, i uzyskał wówczas świadectwo III stopnia zbliżone do II (ibidem, T 22, Tabele szkolne 1837—1839). Mimo germanizatorskich starań Kleina, mimo zbudowania z pomocą państwa nowej szkoły (w 1843 r.), chodziło do niej w 1850 r. ze Spręcowa i z dierżawionych wówczas przez Rudolfa Grossa Pistek 41 dzieci mówiących wyłącznie po polsku oraz 2 dzieci „niemieckich i dwujęzycznych” (WAPO, Rejencja olsztyńska I 360, Szkoła w Spręcowie, k. 31, 49—52, 67, 89, 123, 135, 341).

Józef Schneider urodził się w 1805 r. i ukończył seminarium nauczycielskie w Braniewie. Radca Dillenburger 29 X 1850 r. napisał w sprawozdaniu, że 58 dzieci siedzi na 5 ławkach a „mowa ojczyzna dzieci tutaj jest znową polska” (ibidem, k. 356), 412; OBN, Zbiory specjalne, Parafia Brąswald 1849—1853.

wali i umożliwiali) nie mając własnej szkoły, chodzili do szkoły w Cerkiewniku¹⁹ jednej z nielicznych szkół założonych po 1772 roku na Warmii na polecenie Fryderyka II a mających stanowić dowód troski nowych władców kraju o oświatę ludu (nawet katolickiego)²⁰.

Po 1815 roku w bukwałdzkiej szkole uczył najpierw Norek²¹, następnie zaś Ignacy Trzcziński-junior, który po wizytacji z 1825 roku musiał ustąpić z powodu niedostatecznych wyników w nauczaniu języka niemieckiego²². Przesłany na jego miejsce w 1831 roku Piotr Neumann nauczył mówić po niemiecku troje dzieci i również był krytykowany za ten niedostateczny efekt swojej pracy²³. Po nim jakiś czas uczył Albert Nowoczyn, a za czasów ks. Kaupowicza nauczycielem bukwałdzkim był Karol Lutz²⁴.

Najczęstsze zmiany na stanowisku nauczyciela zachodziły w najsłabiej uposażonej²⁵ szkole w Redykajnach. Po Ignacym²⁶ Trzczińskim-seniorze uczyli tu Piotr Neumann, Andrzej Stoll, August Kalinowski, Józef Jędrycki, Wilhelm Hartmann, Antoni Bischof, Jan Koschorreck²⁷.

Oprócz sprawy obsadzania stanowisk w szkołach kwalifikowanymi nauczycielami ważną sprawą dla rozwoju oświaty ludowej było zaopatrzenie dzieci w odpowiednie czytanki i wyeliminowanie książek do nabożeństwa jako podręczników do nauki czytania.

W 1825 roku stwierdzono, że wszystkie dzieci szkolne w parafii brąswaldzkiej są polskie i że potrzebują 55 polskich czytanek (po 12 w Brąswał-

19 ADWO, B 40, Acta visitationis generalis Decanatus Guttstadensis 1798.

20 ZSTA, Rep. 76 alt I Nr 94, Stan szkół katolickich w biskupstwie warmińskim (departamentu wschodniopruskiego) i sprawa ich poprawy 1788–1804. Wśród szkół elementarnych, znajdujących się nie we wsiach kościelnych, które po 1772 r. powstały z inicjatywy władz centralnych, ani jedna nie leżała na terenie etnicznie polskim, a Cerkiewnik, choć położony stosunkowo najbardziej na południu, był również wsią jeśli nie wyłącznie, to jednak zdecydowanie niemiecką. Na temat zasadniczych zmian w polityce oświatowej na Warmii po 1825 r. bardzo ciekawie wyzerpująco mówi „Bericht über den Zustand und die Bedürfnisse des katholischen Schulwesens im Ermland“ z 21 I 1828 (ZSTA, Rep. 76 VII neu, Sekt. 2 F Teil IV, Nr 4, Bd. 1, Poprawa szkolnictwa katolickiego na Warmii 1810–1829, k. 139–163).

21 ADWO, JS 69, Spis zaangażowanych nauczycieli, liczba uczniów i opinia proboszczów 1815.

22 Ale w poprzednim roku otrzymał jeszcze 5 talarów gratyfikacji (ibidem, JS 54, Przyznawanie corocznie tysiąca talarów na poprawę katolickiego szkolnictwa na Warmii 1822–1828; JS 75, Sprawozdania z wizytacji szkolnych rejencji królewieckiej 1820–1828. Por. J. Jasiński, Problem, s. 285).

23 ADWO, T 22, Tabele szkolne 1837–1838.

24 A. Nowoczyn uczył w 1839 r. (ibidem, B 122, Akta wizytacji w Brąswaldzie 1839–1847, k. 4).

Karol Lutz urodził się 8 IX 1819 r., zmarł 15 VIII 1882 r. (OBN, Zbiory specjalne, R 126 a, I/23, E. Martuszewski, B. Sałuda op. cit.). ADWO, B 123, Akta wizytacji generalnej w Brąswaldzie 1859, k. 23 podaje mylnie, że w 1858 r. miał 37 lat. Wielokrotnie był zastępcą przewodniczącego (z zasady był nim właściciel Bergfrydy, T. Miller) w okresie przygotowań do wyboru elektorów w dwustopniowych wyborach do parlamentu w bergfrydzkim okręgu wyborczym parokrotnie zostawał sam elektorem (Allensteiner Kreisblatt 1861, s. 354; 1867, s. 319).

25 Do drugiej połowy XIX w. wiejskie szkoły elementarne w Prusach były na utrzymaniu nie państwa, lecz lokalnych stowarzyszeń szkolnych, do powstania których na Warmii doprowadzono dopiero po wojnach napoleońskich, przełamując sprzeciwu w niejednej wsi (por. informację na temat trudności z utworzeniem szkoły w Spręcowie, przyp. 16). Uposażenie nauczycieli było w związku z tym uzależnione od zamożności poszczególnych wsi i ich mieszkańców.

26 Imię biskupa Krasickiego. Do połowy XIX w. również w parafii brąswaldzkiej dość często występowały imiona Stanisław, Kazimierz, Władysław.

27 ADWO, JS 58, Urządzenie nowych szkół 1825–1828, k. 287; JS 75, Sprawozdania z szkolnych wizytacji rejencji królewieckiej 1820–1828. Por. J. Jasiński, Problem, s. 293.

dzie i Spręcowie, 20 w Bukwałdzie, 6 w Redykajnach i 5 w Kajnach²⁸). W następnym roku zamiast 55 przyznano jednak parafii tylko 25 czytanek.

W roku tym regularnie chodziło do szkoły w Brąswaldzie 29 dzieci, w Bukwałdzie 36, w Spręcowie 58. Najwięcej dzieci uczyło się umiejętności czytania w Spręcowie (31), najmniej w Redykajnach (11) i w Brąswaldzie, gdzie uczył jeszcze Jan Thiel (12). Wśród dzieci brąswaldzkich było sześcioro biednych, których rodzice nie byli w stanie kupić polskiej czytanki. W Bukwałdzie odnotowano zapotrzebowanie na 7 polskich i 5 niemieckich czytanek, w Spręcowie na 7 polskich i 3 niemieckie, w Redykajnach na 5 polskich i 2 niemieckie czytanki²⁹.

Eksplozja demograficzna, jaka nastąpiła po wojnach napoleońskich, początkowo nie dawała o sobie znać dzięki temu, że obok szkoły parafialnej powstały 3 zwykłe szkoły wiejskie, lecz już w następnym ćwierćwieczu utrudniała pracę nauczycieli. W 1858 roku było w Brąswaldzie 67 dzieci w wieku przedszkolnym (do 6 lat) i 48 w wieku szkolnym. W Spręcowie do pierwszej grupy należało 88, do drugiej 65 dzieci, w Bukwałdzie analogicznie 97 i 59, w Redykajnach 28 i 27. Szkoła w Brąswaldzie musiała ponadto pomieścić dzieci z Kajn (25 i 9) i z Wopów (4 i 3), szkoła w Spręcowie dzieci z Pistek (9 i 2), szkoła w Bukwałdzie z Bergfrydy (8 i 5, w Małym Bukwałdzie było wówczas tylko dwoje dzieci w wieku przedszkolnym), ale do szkoły w Spręcowie zamiast 67 dzieci chodziło od 54 do 61, w Bukwałdzie na 64 uczęszczało do szkoły zaledwie 43—51, a tylko nieco lepsza sytuacja była w obu pozostałych (78—80)³⁰. Duża liczba dzieci w ówczesnych jednoklasówkach utrudniała nauczycielowi uzyskanie wysokich wyników u wszystkich uczniów.

Ks. Kaupowicz przybył do Brąswaldu w okresie lagodzenia kursu germanizacyjnego w szkolnictwie wschodniopruskim, jakie zastosowały władze ze względów taktycznych³¹. Można przypuszczać, że nadzorowani przez niego nauczyciele z jego wiedzą i wolą traktowali naukę niemieckiego raczej formalnie³², i że język ten mimo takich lub innych starań, mimo nadziei ze strony władz, nie został przez szkoły na tyle upowszechniony, aby mógł stać się w okresie jego duszpasterstwa językiem wykładowym. Z drugiej strony jednak należałoby odpowiedzieć sobie na pytanie, jakie w latach 1860—1870 uzyskiwano konkretne rezultaty oświatowe w czterech jednoklasówkach, w których czterech nauczycieli musiało uczyć blisko 300 dzieci.

Ks. Kaupowicz przybył do Brąswaldu 17 września 1845 roku³³ jako ko-

28 ADWO, JS 55, Poprawa szkolnictwa na Warmii 1824—1826. Dla poznania spraw szkolnych we wcześniejszym okresie dużo materiału w ADWO, JS 76, Sprawozdania szkolne dekanatu olsztyńskiego 1778—1825; JS 72, Sprawozdania szkolne dekanatu olsztyńskiego 1818.

29 Ibidem, JS 57, Poprawa szkolnictwa na Warmii 1825—1827; JS 106, Sprawozdania szkolne dekanatu barczewskiego; J. Jasiński, *Problem*, s. 293.

Zgłaszane przez nauczycieli, a być może tylko przez proboszcza, zapotrzebowanie na niemieckie czytanki nie musiało oznaczać faktycznego zapotrzebowania na nie, lecz mogło być tylko zmanifestowaniem chęci krzewienia przez szkołę języka urzędowego, zgodnie z życzeniem władz.

30 ADWO, JS 123, Akta wizytacji generalnej w Brąswaldzie 1858, k. 7.

31 Po 1842 r. utrzymana została zasada, że językiem wykładowym ma być język niemiecki, a polskim nauczyciel może posługiwać się tylko dla uczenia dzieci religii w ich języku ojczystym — por. E. Martuszewski, *Pierwsze próby*, s. 324; tenże, *Sprawa zwolnienia radcy Rättiga w 1845 roku*, KMW, 1978, nr 3, s. 371, przyp. 73.

32 Por. przyp. 14.

33 ADWO, B 123, Akta wizytacji generalnej w Brąswaldzie 1858, l. 7.

mendariusz (administrator parafii)³⁴ z miejscowości Drangowski, gdzie znajdowała się jedna z dwu katolickich parafii na zasadniczo ewangelickiej Litwie pruskiej³⁵. Urodził się 46 lat wcześniej w miejscowości Dusejki (Duseikiai)³⁶ na Żmudzi jako syn Wincentego i Marianny z domu Dusejko³⁷. W 1816 roku rozpoczął naukę w gimnazjum bernardynów w Telszach (Telsiai), gdzie 30 czerwca 1822 roku zdał maturę, wykazując się szczególnie dobrymi postępkami w łacinie, matematyce, naukach przyrodniczych, geografii, etyce i prawie naturalnym. Pod wpływem ojca myślał początkowo o karierze prawniczej, ostatecznie jednak za namową matki wstąpił do diecezjalnego seminarium duchownego w Worniach (Varniai)³⁸. Już 31 grudnia 1823 roku otrzymał z rąk ks. biskupa Szymona Michała Giedroycia cztery niższe święcenia kapłańskie. W czasie pobytu w seminarium szczególnie gorliwie studiował dogmatykę, naukę moralności, prawo kanoniczne i historię Kościoła, przejawiając zainteresowanie literaturą teologiczną w języku niemieckim, który jednak opanował w pełni dopiero pod koniec życia.

Po wyświęceniu go na księdza 17 kwietnia 1828 roku w Olsiadach (Alsėdžiai)³⁹ został wikarym w Chwiejdanach (Kwiejdaniai)⁴⁰, a po czterech latach administratorem filialnego kościoła w Żygajciach (Žygaičiai)⁴¹. Stamtąd, dzięki hr. Wołłowiczowi, przeniesiony został w 1836 roku do jego majątku Pojurze (Pajuris), położonego między należącymi niegdyś do Prus Taurogami (Taurage) a granicą prusko-rosyjską. Do 1840 roku łączył tam obowiązki kapelana domowego z duszpasterstwem w miejscowym kościele filialnym.

Często śpieszył z pomocą duchownym katolickim w Prusach, uzyskując na to zgodę warszawskiego biskupa, Andrzeja Stanisława von Hattena, który podczas jednej ze swych wizytacji poznał go osobiście na krótko przed swą tragiczną śmiercią⁴².

Rozpoczęte jeszcze za życia tego biskupa starania o wyrażenie zgody na osiedlenie się ks. Kaupowicza na terenie państwa pruskiego przez naczelnego prezesa prowincji pruskiej, Teodora von Schöna, przebiegały równoległe do

³⁴ Dane biograficzne, jeśli nie podano inaczej, na podstawie anonimowego nekrologu (dalej nekrolog): *Franz v. Kaupowicz. Ein priesterliches Lebensbild aus unsern Tagen*, Pastoralblatt für die Diözese Ermland, 1871, nr 19 z 1 X, ss. 109–113.

³⁵ Na temat okoliczności powstania parafii Drangowski: ZSTA, Geheimes Staatskabinett 2.2.1, Nr. 22928, Sprawy kościoła, duchownych i służby kościelnej w prowincji pruskiej 1841–1845, k. 172–173, Pismo ministra Eichhorna do króla z 23 XI 1843.

³⁶ Drugi kościół katolicki na Litwie pruskiej znajdował się w Śilgaliai (Schillgallen) w pobliżu Szyłokarczmy (Silute-Heydekrug) — por. Paul Romahn, *Die Diaspora der Diözese Ermland*, Braunsberg 1927, ss. 14–20.

³⁷ 38 ADWO, B 123, Akta wizytacji generalnej w Brąswaldzie 1853, k. 7 podaje jako miejsce urodzenia Norwidy (Norwidai) w parafii Grażyszki (Grażiskiai) na wschód od Jeziora Wiszyńskiego, a więc na litewskim terenie etnicznym, lecz zarazem — wówczas — na terenie Królestwa Polskiego (por. przyp. 2 „— czy Kongresówki”).

³⁸ Autor nekrologu sugeruje, że ojciec był polskim szlachcicem i gospodarował na własnej ziemi. Francisek miał być pierwszym z dwanaścioro dzieci. Do Brąswaidu przybył z matką, która tu zmarła, z jedną z sióstr i z kuzynką Eufrozyną van Bogien (por. J. Boenigk, op. cit.). Autor nekrologu w innym miejscu stwierdza, że język litewski był dla ks. Kaupowicza językiem ojczystym. Wydaje się, że — ściślej mówiąc — jednak macierzyńskim.

³⁹ W średniowieczu Miednuki (Medininkai), siedziba biskupa żmudzkiego, położona na południe od Telsz.

⁴⁰ Miejscowość na północny zachód od Telsz.

⁴¹ 40 Miejscowość w pobliżu Taurogów, nad wpadającym do rzeki Jury potokiem Gientalis, pół mili od Pojurza.

⁴² Na zachód od Taurogów, nad dawną granicą pruską. W tekście niemieckim Szigajcy.

⁴³ Zamordowany we własnym domu 1 III 1841 r.

starań, zmierzających do przezwyciężenia oporów ze strony władz rosyjskich, które ostatecznie 5 listopada 1840 roku wyraziły zgodę na wyjazd ks. Kaupowicza z Rosji. W ten sposób jako „tymczasowy kapłan” pomagał w parafii Drangowski najpierw ks. Tiedigkowi, następnie zaś Antoniemu Schmidtowi, którzy nie znali języka litewskiego. Odbывał również podróże duszpasterskie po wschodnich Mazurach⁴³.

Nieznane są powody, dla których w 1845 roku przeniesiony został na Warmię⁴⁴. Otrzymał tu parafię, w której uprzednio dość często zmieniali się proboszczowie i w której panowała wówczas plaga pijaństwa⁴⁵.

Pełne prawa zarządzającego parafią brąszwaldzką otrzymał 6 lutego 1855 roku⁴⁶, po uprzednim uzyskaniu 30 listopada 1854 roku obywatelstwa pruskiego⁴⁷. Dla załatwienia związanych z tym formalności odbył jesienią 1853 roku podróż na Litwę, w trakcie której rozchorował się i jakiś czas musiał zatrzymać się w Kłajpedzie⁴⁸.

Znajomość języka litewskiego spowodowała, że na życzenie biskupa warmińskiego, Ambrożego Geritza, otoczył opieką duszpasterską Litwinów pruskich, znajdujących się w barczewskim więzieniu. Opiniował także projekt modlitewnika litewskiego, opracowanego przez ks. Dominika Wobbe⁴⁹, miał współuczestniczyć w wydawaniu literatury umoralniającej, przeznaczonej dla mieszkających w Prusach Litwinów-katolików.

Na Warmii znany był ze swej gościnności, która zapewne umocniła jego pozycję w gronie miejscowego duchowieństwa. Wszedł w jego skład nie jako młody duchowny, wychowanek miejscowego seminarium, lecz jako człowiek dorosły, cieszący się zaufaniem dwu biskupów (Hattena i Geritza). Był poza tym szlachcicem⁵⁰ i „prawdziwym Polakiem” (gdyby urodził się na południo-

43 Już w 1810 r. w rejencji gabińskiej, zamieszkałej przede wszystkim przez Litwinów i Polaków, liczone 6207 katolików, z których 4671 należało do „parafii zagranicznych”, czyli do tych, które „w wyniku ostatniego rozbioru Polski oraz postanowień pokoju tylicyckiego w sprawie nowego poprowadzenia granicy przypadły obcemu państwu”.

6 VII 1842 r. minister Eichhorn informował króla, że w powiatach Olecko, Elk, Goldap, Stołupiany, głównie zaś w okolicy Tyłży i na prawym brzegu Niemna było w 1831 r. około 8000 osób wyznania katolickiego, przede wszystkim Litwinów (np. w powiecie Szyłokarczma liczone ich około 1500 osób — ZSTA, Geheimes Staatskabinett 2.2.1, Nr. 22928, Sprawy kościoła, duchownych i służby kościelnej w prowincji pruskiej 1841—1845, k. 111—113). Należy więc stwierdzić, że pole dla działalności misyjnej ks. Kaupowicza było bardzo rozległe.

44 Początkowo miał otrzymać w zarządzanie parafię butryńską.

45 Po ks. Langankim proboszczem brąszwaldzkim był w 1839 r. Józef Tophel, urodzony w 1794 r. w Sząbruku, ordynowany w 1825 r. Podobnie jak parafianie lubił on wypić, a żył stan zdrowia sprawiał, że zaniedbywał się w obowiązkach. Na 3 nabożeństwa polskie przypadało wówczas 1 niemieckie, wyrażano jednak życzenie powrotu do dawnych zwyczajów, zgodnie z którymi z wyjątkiem wielkich świąt kazania wygłaszano tylko po polsku. W 1840 r. proboszczem został ks. Walenty Rogall, urodzony w 1797 r. w Biesówku, ordynowany w 1820 r. po ukończeniu seminarium duchownego w Warszawie. Wygłaszał on kazania tylko po polsku, natomiast wizytujący był zdania, że należałoby pozostawić zasadę wygłaszania niemieckiego kazania co czwartą niedzielę. Ks. Kaupowicz wygłaszał niemieckie kazania tylko w dniu św. Katarzyny, patronki kościoła (ADWO, B 122, Akta wizytacji w Brąszwaldzie 1839—1847, k. 4, 5, 7, 23, 24, 77, 78).

46 ADWO B 123, Akta wizytacji generalnej w Brąszwaldzie 1859, k. 7.

47 OBN, Zbiory specjalne, Parafia brąszwaldzka 1849—1853.

48 Ibidem, Parafia brąszwaldzka 1854—1867. Zatrzymał się wówczas u ks. Wernera.

49 Ibidem, Parafia brąszwaldzka 1854—1867. D. Wobbe był w latach 1849—1853 proboszczem w Silgallai (P. Romahn, op. cit., s. 19).

50 Od początku swego pobytu w Brąszwaldzie podpisywał się von Kaupowicz. W 1839 r. minister Altenstein informował króla, że rozpatrywana jest prośba Jakuba Martinkusa i Endriga Stassaita z Uszloenen, aby „Franz von Kaupowicz auch Karpowicz genannt” z Pojurza

wej Warmii były w najlepszym przypadku polskim Warmiakiem, a chcąc umocnić swoją pozycję musiałyby zostać Niemcem polskiego pochodzenia). Uprzywilejowaną pozycję wykorzystywał dla udzielania pomocy osobom jej potrzebującym, krewnym i studiującym, chętnie goszcząc u siebie tych Niemców — wychowanków seminarium duchownego, którzy chcieli poznać język polski⁵¹; stworzył w Brąszwaldzie swojego rodzaju „polską akademię”.

Dowodem jego aktywności w życiu społeczno-politycznym był m.in. współudział w akcji zakładania w Olsztynie szpitala (był początkowo członkiem jego rady administracyjnej) oraz w przygotowaniach do dwustopniowych wyborów do sejmiku pruskiego⁵².

Parafianie cenili go za porywające kazania, traktowali jako godnego zaufania powiernika, gotowego udzielać wsparcia biednym⁵³. Pozostał też w pamięci ludzkiej jako troskliwy gospodarz parafii, dążący do rozbudowy i lepszego wyposażenia kościoła⁵⁴.

Należał niewątpliwie do ludzi podejmujących różne inicjatywy, choć być może następowało to dopiero pod wpływem konkretnych sytuacji życiowych. Tak było zapewne z założeniem przez niego towarzystwa trzeźwości⁵⁵ natychmiast po przybyciu do Brąszwału (por. zakończenie przyp. 9), a być może również z jego całkowicie zapomnianą inicjatywą oświatową z 1854 roku.

Co najmniej od 1851 roku istniała w Olsztynie licząca ponad tysiąc woluminów wypożyczalnia książek przy drukarni Haricha⁵⁶. Cieszyła się ona zapewne powodzeniem u „czytającej publiczności” (naturalnie tylko niemieckiej), skoro w drugiej połowie XIX wieku powstały i działały na południowej Warmii inne wypożyczalnie książek⁵⁷.

23 lutego 1854 roku ks. Kaupowicz zamówił w jednej z polskich księgarni w Poznaniu⁵⁸ książki wartości około 50 talarów, zobowiązując się, że w ciągu 1854 roku zakupi ich za co najmniej 40 talarów. Ten wstępny wybór dokonany został na podstawie katalogu z 1848 roku⁵⁹.

został proboszczem w Sllgallal (Schillgallen), gdzie od dwu lat wakuje stanowisko. Wniosek ten został wówczas odrzucony przez naczelnego prezesa Teodora von Schöna, ponieważ landrat doniósł mu, że ks. Kaupowicz odmawia błogosławieństwa mieszanych (katolicko-ewangelickich) związków małżeńskich (ZSTA, Geheimtes Zivilkabinett, Nr. 22927, Bd. II, Sprawy kościelne, duchownych i służb kościelnych w prowincji pruskiej 1836—1840, k. 211, Pismo min. Altensteina z 23 XII 1839).

51 Należał do nich m.in. późniejszy proboszcz gietrzwałdzki, ks. Weichsel.

52 *Allensteiner Kreisblatt* 1850, s. 54; 1852, s. 266; 1855, s. 210; 1861, s. 354; 1862, s. 127.

53 Gdy w 1855 r. zbierano składki na powodzian na Żuławach ks. Kaupowicz dając jednego talara nie należał do najhojniejszych, ale znalazł się wśród nich — dając 3 talary — gdy w 1856 r. ogłoszono zbiórkę na pogorzalców z Jarot (*Allensteiner Kreisblatt* 1855, s. 206; 1856, s. 6). Nazwiska jego nie znalazłem na listach osób, które w gotówce lub naturze świadczyły w 1866 i 1870 r. na rannych i poszkodowanych w wojnach Prus z Austrią i Francją.

54 *Gazeta Olsztyńska*, 1893, nr 52 z 1 VI: „Brunswald — Po roku 1860 ówczesny proboszcz, ks. Kaupowicz, widział już, że kościół jest za mały. W roku 1843 [? — E. M.], przy przybyciu ks. Kaupowicza, było 700 komunikantów, 1866 r. 1000, teraz jest ich już 1475, ponieważ z powodu roboty w pobliskim lesnictwie Buchwaldzie wielu robotników do naszej parafii ściągają. To też już śp. ks. Kaupowicz począł zbierać ofiary na budowę kościoła, tak że mały fundusz urosł”.

55 J. Jasiński, *Ruch trzeźwości na południowej Warmii w połowie XIX wieku*, KMW, 1977, nr 3/4, s. 362.

56 *Allensteiner Kreisblatt*, 1851, ss. 216 nn.

57 W 1857 r. wypożyczalnię książek Kandlera w Barczewie przejął Oberstein, w 1862 r. nową wypożyczalnię założył w Olsztynie nauczyciel Schwarz (*Allensteiner Kreisblatt*, 1857, nr z 1 X; 1862, nr 38).

58 Była to księgarnia Nowa, założona w 1841 r. przez Józefa Łukaszewicza, przejęta w 1852 roku przez Antoniego Poplińskiego przy placu Wilhelma 3 (dziś plac Wolności).

59 OBN, *Zbiory specjalne*, Parafia brąszwałdzka 1854—1867.

Niektóre zamówione książki przeznaczone były niewątpliwie do prywatnej biblioteki starającego się dokształcać „zawodowo” proboszcza, zdecydowana ich większość dostosowana była jednak do ludzi, którzy zaledwie posiadli umiejętność czytania. Zamawiający chciał niewątpliwie utworzyć z tych „książek dla ludu” pierwszą na Warmii czytelną, wyprzedzając w ten sposób o 9 lat inicjatywę Antoniego Szczepańskiego z Sząbruka, ojczyzna Andrzeja Samulowskiego⁶⁰.

Do książek, które miały służyć ks. Kaupowiczowi (względnie jego polskim kolegom) w pracy duszpasterskiej, należały⁶¹:

[10] *Kazania na uroczystości SS Pańskich przez X Franciszka Godiewskiego* ⁶², II Tomy, Wilno, w drukarni B. Neumanna, 1829, w 8ce, T. I, str. 229, T. II, str. 159;

[11] X. C. Patrycy Przeczytański ⁶³, *Kazania*, Tomów V, wydał Książd Szymon Bielski, 1815—22, w 8ce;

[12] „Sierczyńskiego kazania”;

[13] „Kirchen Lexicon, 20 Hefte”;

[14] „Real Encyclopädie für kath, Deutschland 50 H.”;

[15] „Rituale sacramentorum Varsavia”, zapewne: *Rituale sacramentorum Varsaviae*, typ. Cong. missionis, 1836, w 8ce, str. 497, niel. 2 (Przedruk X. Józefa Pawlickiego);

[16] *Dzieje i prawa kościoła polskiego przez Ostrowskiego* ⁶⁴ *krótko zebrane, powtórnie przedrukowane*, T. 3, Poznań, A. Popliński, druk. J. Łukasiewicz 1846—47, w 8ce, T. 1, str. IX i 195, T. II, str. 299, T. III, str. 324;

[17] „Traktat o szczęściu”, zapewne: Józef Franc. Ksaw. Droz ⁶⁵, *Droga do szczęścia*, złożył z francuskiego M. Włodzyński, Wydanie drugie, Kraków, J. Czech, 1840, w fce, str. 156 i 4.

Do drugiej grupy wśród zamówionych książek zaliczyć należy te, które posiadając wyraźny charakter konfesyjny czy też moralizatorski, mogły pośrednio służyć zamawiającemu w jego pracy duszpasterskiej jako lektura religijno-umoralniająca:

[18] „Religia i cnota najjaśniejszy Maryi królowej francuskiej”;

[19] „Drochojowskiego pielgrzym. do ziemi s.”, zapewne: X. Józef Drohojowski ⁶⁶, *Pielgrzymka do Ziemi świętej, Egiptu, niektórych wschodnich i południowych krajów, odbyta w r. 1788, 1789, 1790 i 1791, pobożno ciekawej publiczności ofiarowana*, Tomów 2. Wilno, druk. Rafalowicz, 1846, w 8ce, str. 254 i 226;

[20] „Pamiętka pierw. komunii”, zapewne: *Pamiętka pierwszej Komunii*, Warszawa, druk XX. Misjonarzy, 1849, w 12ce, k. 5, str. 47 z ryciną;

[21] „Zabawki duchowne ks. Floriana”, zapewne: *Zabawy duchowne świątobliwej duszy wiecznej nagrody w Jezusie szukającej*;

[22] „Żywot św. Stanisława Kostki”;

[23] „Krzyżowa droga”, zapewne: *Droga krzyżowa, krwawemi Zbawiciela świata stopniami uprzywilejowana. Na cześć i chwałę bożą i na pożytek zbawienney wiernym*, Poznań, Stefański, 1848;

[24] „Życie Sgo Stanisława”, zapewne: *Zycie św. Stanisława Kostki. Przykład pobożności dla młodzieży, z obrazkami, z niemieckiego przełożony przez P. Guhrę. Leszno i Gniezno 1841*;

[25] „Hold Boga”, zapewne: *Hold Bogu od pobożnych dzieci codziennie oddawać się pożywny, czwarty raz przedrukowany*, Wilno 1847, str. 135;

[26] *Wyborek nabożeństw dla dzieci*, Lwów 1845;

60 J. Wróblewski, *Pierwsza polska biblioteka ludowa na Warmii*, KMW, 1966, nr 3, ss. 386—390.

61 W nawiasach kwadratowych podawana jest numeracja zamówienia z 1854 r. Opis bibliograficzny zgodnie z: Karol Estreicher, *Bibliografia polska, cz. I Stolecie XIX*, Kraków 1870—1882, t. I—VII. W cudzysłowie podano tytuły zamówionych książek, których nie udało się odnaleźć w bibliografii Estreichera lub co do których są wątpliwości.

62 Zył w latach 1769—1838 (Jeśli nie podano inaczej, informacje tego typu za Estreicherem).

63 Zył w latach 1750—1817.

64 Teodor, zył w latach 1750—1802.

65 Zył w latach 1783—1850.

66 Zył w latach 1740—1812.

- [37] „Nabożeństwo codzienne”, zapewne: *Nabożeństwo codzienne za dusze w czyściu cierpiące, dla wszystkich na śmierć pamiętnych* (Wierszem), Częstochowa 1844;
- [38] *Książka do nabożeństwa dla młodzieży katolickiej*, Leszno i Gniezno, Günther, 1847;
- [39] „Różaniec żywy”, zapewne: *Różaniec żywy, czyli Reguły i nowy sposób wspólnego i skutecznego odmawiania Różańca św.*; na większą część i chwale Pana Boga, w Trójcy świętej jedynego i uwielbienie najświętszej Boga-Rodzicy, Maryi-Panny. To Nabożeństwo od Ojca św. Grzegorza XVI, w dzień 27go Stycznia 1532 r. potwierdzone jest. Poznań 1842;
- [40] „Ołtarzyk nowy”, zapewne: *Ołtarzyk nowy dla katolickiego chrześcijaństwa to jest: nabożeństwo najpotrzebniejsze z książek przez kościół święty potwierdzonych zebrane; tudzież pieśni nabożne najbardziej używane*. Poznań (Nowa Księgarnia) 1844;
- [41] „Cwiczenie się w Nabożen w N. Serc. Jez.”;
- [42] „Nabożeństwo do Sgo Jana”, zapewne: *Nabożeństwo do św. Jana Kantego, Pisma Bożego w Akademii Krakowskiej Doktora i Profesora, Kapłana święckiego oraz catego Król. Polsk. i W. Ks. Lit. Patrona*. Edycja druga, Kraków, druk J. Maja, 1828;
- [43] „Krótkie medytacje”, zapewne: *Medytacje krótkie o ostatecznych sprawach człowieka na każdy dzień miesiąca dla użytku wiernych*. Leszno 1845, w 32ce; lub: Toż, wyd. trzecie, Leszno Günther, 1848, w 16ce, str. 50;
- [44] „Życie św. Genowefy 2 tomy”, zapewne: *Życie św. Genowefy, napisane dla matek, dzieci i poczytych ludzi, którzy w swych cierpieniach szukają pociechy w Bogu i w swej niewinności, z niemieckiego powtórnie i poprawnie przetłózone przez Krzysztofa Szmda*, Poznań, Nowa Księgarnia, 1846, w 16ce, str. 118;
- [47] „Książki Missyjne 5”, zapewne: *Książka missyjna katolicka czyli Przewodnik do życia chrześcijańskiego*. Wydał ks. Pohl. Przeł. i pomn. przez ks. J. Laxy, Głogówek, Neisse, Hennings, 1844, w 12ce.

Najliczniejszą grupę stanowiły wśród zamówionych przez ks. Kaupowicza książki o tematyce świeckiej a zarazem niemal bez wyjątku wartościowe z punktu widzenia walorów poznawczych, pisane w polskim duchu narodowym, propagujące postawę patriotyczną, szerzące polską kulturę narodową, rozwijające wiedzę o polskiej historii. Być może nie były one tak dostępne szerokiej rzeszy czytelników, jak książki grupy drugiej, ale mimo to ich oddziaływanie społeczne musiało być duże, zwłaszcza na osoby stojące wyżej w hierarchii społecznej i cieszące się przez to większym autorytetem wśród ludności (jedną z nich był zapewne wspomniany przez M. Zientarę-Malewską — por. przyp. 14 — brąswałdzki nauczyciel, I.M. Moser). Od książek tej grupy rozpoczął też ks. Kaupowicz swoje zamówienie:

- [1] Feliks Bernatowicz ⁸⁷, *Powieści z podań ludu i obyczajów krajowych*, Warszawa, 1834, w 8ce, str. 86;
- [2] „Dyariusz wyprawy Turka pod Wiedeń T. 2gi”;
- [3] „Linde Wincent Kadłubek”;
- [4] Julian Ursyn Niemcewicz ⁸⁸, *Spiewy historyczne, z muzyką i rycinami*. Wydanie Adama Wojciecha Cybulskiego. Wydanie szóste. Przemysli, bracia Jelenie, druk Poeta w Lipsku, 1851, male fol; str. IV i 71;
- [5] Stanisław Okrzyk Orzechowski ⁸⁹, *Dzieła w niektórych przedmiotach pisane*. Tłumaczenie z łacińskiego na język ojczysty przez X. Zygmunta Alex. Nalecz w Wlyna Wlynskiego filozofii, obojga praw i teologii doktora, w akademii krakowskiej wysłuzonego profesora 2 Tomy. Z portretem tłumacza, Wrocław, Korn, 1826, w 12ce, str. I, 278, II, 288 i XII;
- [6] „Piosnki wieśniacze znad Niemna”, zapewne: Jan Czezcot ⁹⁰, *Pieśni wieśniacze z nad Niemna, Dniepra i Dntestru*. Wilno, J. Zawadzki, 1845, w 8ce, str. XVI i 108.

⁸⁷ Urodził się w 1786 r. w Kownie, zmarł w 1836 r. w Łomży. Należał do najbardziej poczytnych beletrystów polskich początku XIX wieku. Był najczęściej cytowanym autorem w słownikach Mrongowiusza (por. E. Martuszewski, *Polscy i niepolscy Prusacy*, Olsztyn 1974, ss. 46—48). Tego autora dotyczyła też 21 pozycja zamówienia ks. Kaupowicza.

⁸⁸ Żył w latach 1757—1841, jeden z najwybitniejszych polskich pisarzy okresu oświecenia i romantyzmu.

⁸⁹ Należał do najwybitniejszych polskich pisarzy okresu odrodzenia (1513—1566).

⁹⁰ Polski poeta romantyczny (1786—1847).

[8] Stefan Witwicki ¹¹, *Poezye biblijne, piosnki ślęskie i wiersze różne*. Berlin, Behr. 1840, w 12ce;

[9] *Żywoty sławnych Polaków, wydane przez F. S. Dmochowskiego*, t. IV i V w Radomiu (—) T. IV. *Historja Stef. Czarnieckiego zbawcy Polski w najcięższych dla niej okolicznościach* przez X. Krajewskiego Edycya 3cia. Tom V. *Tadeusz Kościuszko czyli dokładny rys jego życia* przez Karola Falkensteina sekr. przy król. saskiej publ. biblot. w Dreźnie i czl. tow. szwajcar. umiejętn. z niemieckiego na język ojczyzny przetłózony;

[21] Feliks Bernatowicz, *Polata, córka Leźdejki albo Litwini w XIV wteku, romans historyczny*. 4 Tomy, Warszawa, 1846;

[22] Maurycy August Beniowski ¹², *Historja poaróży i osobliwszych zdarzeń sławnego Maurycego Augusta Hr. Beniowskiego szlachcica polskiego z węgierskiego... Z francuskiego wydania J. H. Magellana tłumaczona*. Tomów 4. Warszawa, Lebrun, 1802, w 8ce;

[23] Tadeusz Buiharyn ¹³, *Jan Wyżgln, romans satyryczny oryginalnie napisany w języku rosyjskim przez...*, przekład Jana Godziemby Radeckiego 4 Tomy, Wilno, w drukarni dyecezyjalnej, 1829, w 12ce, T. I, str. XII i 139; T. II, str. 215 i niel. I; T. III, str. 231 i niel. I; T. III, str. 231 i niel. I; T. IV, str. 239 i niel. 17;

[24] Fryderyk August Schmidt, *Dzieje królestwa polskiego, krótko lat porządkiem opiane*, przekład J. Albertrandego ¹⁴. Wydanie drugie w 3ch tomach... (W przerobieniu Giżyckiego, Lwów, 1846);

[25] „Pamiętniki o woynach kozackich”, zapewne: (Bohdan Chmielnicki), *Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego*. Wrocław, druk Frydländera, 1840, w 8ce, str. 143;

[26] „Krzyżacy i Polska”, zapewne: Stanisław Kaczkowski, *Krzyżacy i Polska. Wspomnienia historyczne*, Poznań, Żupański 1845, s. 89 ¹⁵;

[27] „Władości o konfederacji barskiej”, zapewne: Stanisław Kaczkowski, *Wiadomości o konfederacji barskiej* (1843) ¹⁶;

[28] Zenon Ludwik Ancyporowicz ¹⁷, *Opowiadania historyi polskiej dla dzieci*, Warszawa, S. Orgelbrand, 1847;

[29] Narcyz Achilles Salwandy ¹⁸, *Dzieje Jana Sobieskiego, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego* (przerobił Leon Rogalski) Warszawa 1847 (*Skrócone z Salwandego pomnożone dwoma dyarjuszami z rękopismu współczesnego o wypadkach po śmierci Jana III do roku 1697*), str. 535 i ryc.;

[30] Teodor Waga ¹⁹, *Historja ksiąząt i królów polskich krótko zebrana, dla lepszego użytku znacznie przerobiona i pomnożona* (przerobiona przez J. Lelewela), Wilno, J. Zawadzki, 1831;

[45] *Listy Jana III, króla polskiego, pisane do królowej Maryi Kazimiry, w ciągu Wyprawy pod Wiedeń, w roku 1683ym*, wydane przez Edwarda Raczyńskiego, Warszawa, w drukarni N. Glücksberga 1823, w 8ce, str. IX, 235 i nielin. 5, z mapą pochodu wojska i z podobizną.

W żadnej z tych trzech grup nie mieszczą się:

[47] „Książki Dunina 10”, zapewne: Anastazy Dunin ¹⁴, *Wykład teoretyczno-praktyczny sztuki wyrabiania i pędzenia spirytusów, robienia wódek i likierów, oraz opis poprawnych i świeżo wynalezionych aparatów gorzelnych, sposobów urządzenia ognisk pod garncami i ozd do suszenia stodu, przez (...)*, z pięciu tablicami rycin. Warszawa, nakład Glücksberga, 1820, w 8ce, str. 670, niel. 10, tabl. 2;

[33] „Świat po mądrości prawdziwej”;

[34] „Kwiaty pustyni” (obie ostatnie pozycje być może należy dołączyć do grupy drugiej).

⁷¹ Polski poeta i publicysta okresu romantyzmu (1802—1847), podobnie jak poprzedni należał do kręgu przyjaciół Adama Mickiewicza.

⁷² Żył w latach 1741—1786.

⁷³ Żył w latach 1789—1859.

⁷⁴ Jeden z założycieli warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, jego pierwszy prezes, historyk (1731—1808).

⁷⁵ Brak u Estreichera, odnotowany natomiast w *Bibliographie der Geschichte von Ost und Westpreussen*, Bearbeitet ... von Dr. Ernst Wermke, Königsberg 1933, s. 110, poz. 1818.

⁷⁶ U Estreichera utwór wykazany w później wydrukowanej pozycji: *Dzieła Stanisława Kaczkowskiego* posta sieradzkiego, t. I—III, Kraków, nakł. Stanisław z Kaczkowskiej By-szewskiej, G. Gebethner i Sp. 1883.

⁷⁷ Żył w latach 1814—1866.

⁷⁸ Żył w latach 1796—1864.

⁷⁹ Żył w latach 1736—1801.

⁸⁰ Żył w latach 1802—1840.

Możliwe, że część zamówionych książek została — zgodnie z zastrzeżeniem — zwrócona księgarni, możliwe jest jednak również, że ks. Kaupowicz z tego prawa nie skorzystał (nawet w stosunku do listów Jana Sobieskiego do Marysieńki), możliwe też, że wysłał później drugie czy nawet trzecie zamówienie.

Sprawą otwartą, zasługującą niewątpliwie na specjalną kwerendę archiwalną (przede wszystkim w Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie) jest zagadnienie dalszych losów tej pierwszej polskiej czytelnicy ludowej na Warmii. Jest rzeczą zrozumiałą, że ks. Kaupowicz nie mógł nadać jej form zinstytucjonalizowanych, musiał traktować wypożyczanie książek jako sporadyczną inicjatywę osobistą, z drugiej jednak strony trudno przypuścić, aby książki należące do grupy drugiej i trzeciej pozostały w jego bibliotece pod zamknięciem i nikomu nie były udostępniane.

Sprawę czytelnicy ludowej ks. Kaupowicza należy ponadto widzieć w kontekście ożywienia politycznego, którego dowodem jest opis wyborów w 1861 roku w powiecie olsztyńskim i reszelskim, nadesłany przez „chłopa polskiego z Warmii polskiej Jana Kikuta” do wychodzącego w Chełmnie „Przyjaciela Ludu”⁸¹:

„Wiedzieć wam trzeba i że tu są jeszcze Polacy i że się teraz jakoś i u nas duch narodowy obudza. Wszelką w tym względzie zasługę ma pisemko, które Jegomościulek wydawał to jest: »Przyjaciel Ludu«, jako też i nasi Wielebni Księża Dobrodzieje. I my przejrżeli, że jeżeliby tak zostało dłużej, to byśmy zupełnie zmienili, co tyle znaczy jak złutrzeli.”

W czasie prawyborów obierano Polaków i katolików — pisał dalej Kikut. Ale Niemcy postawili jako swego kandydata barona Hoverbecka (przezywano go Herr Baran). Nauczycielowi w Brąszwałdzie obiecano, że jeżeli będzie głosował za Hoverbeckiem, pojedzie w powozie w czwórce. Ale nie dał się omamić. Głosowano „na naszego”. Hoverbeck naraził się katolikom warmińskim, bo powiedział, że będzie głosował za małżeństwami cywilnymi. Domagano się, aby mu kupić katechizm „ażeby się nauczył, że małżeństwo u nas jest Sakramentem świętym”. Partia „luterska” znalazła się w mniejszości i opuściła salę. Chodziło o Fortschrittspartei. „Wybraliśmy przeto księdza proboszcza Sztoka z Biskupca, Polaka, i burmistrza Silberta z Wartenburga [Barczewa — E.M.], który podobno w ostatnich trzech latach (bo on już był na sejmie w Berlinie trzy lata) z Polakami trzymał. — Przy samych wyborach głosowali nasi wszyscy jednogłośnie i z wielkim porządkiem. — Na koniec muszę też jeszcze donieść, że już i my teraz śpiewamy ową sławną Pieśń »Boże coś Polskę«, »Nie opuszczaj nas, Matko Chrystusa«. Początek te pieśni u nas wzięły w Buszwałdzie⁸², gdzie mamy bardzo dobrego księdza Proboszcza K..., wiarusa dobrego — rodem z Litwy i też bardzo dobrego księżulka młodego, który jak tu do nas przybył nie umiał ani słówka po polsku, ale teraz to aż się serce cieszy, kiedy on mówi, bo się w krótkim czasie nauczył dosyć dobrze po polsku i też z nami zawsze trzyma, a »Przyjaciela Ludu« bardzo nam zachwał, jest to ksiądz wikary B.⁸³”.

Ks. Kaupowicz nie stał się wprawdzie przywódcą ludu polskiego na Warmii (jak jeden z jego następców na stanowisku proboszcza w Brąszwałdzie), odegrał jednak niemałą rolę w okresie biernego oporu przeciwko ger-

81 Przyjaciel Ludu, Chełmno 1861, nr 49 z 13 XII.

82 Niewątpliwie pomyłka w druku, mowa o Brąszwałdzie.

83 Był to ks. Józef Boehnki, ur. 1834, wyświęcony 1860 r.

manizacji, organizując polskie życie oświatowe i narodowe na swoim terenie, dając swoją postawą i działalnością patriotyczny przykład innym warmińskim duchownym polskiego pochodzenia. Zasłużył sobie na to, aby więcej uwagi poświęcić jego życiu i działalności, być może nie tylko na Warmii.

A N E K S

TABELA 1. Liczba domów mieszkalnych we wsiach parafii brąswaldzkiej.

Miejscowość	1817	1846	1858	1861	1871
Brąswald	30	34	40	44	48
Bukwałd	39	44	51	53	63
Spręcowo	50	47	54	56	50
Kajny	14	18	19	19	18
Redykajny	14	19	18	17	19
Wopy	4	4	3	3	2
Bukwałd Mały	2	2	2	2	2
Bergfryda	5	4	3	3	4
Pistki	6	3	3	3	2
Razem	164	175	193	200	208

TABELA 2. Liczba mieszkańców we wsiach parafii brąswaldzkiej.

Miejscowość	1817	1843	1846	1852	1858	1861	1867	1871
Brąswald	101	256	283	329	367	400	449	459
Bukwałd	138	340	378	381	437	463	563	517
Spręcowo	151	337	351	356	446	434	430	509
Kajny	46	107	127	133	138	137	139	141
Redykajny	48	119	132	127	142	137	147	140
Wopy	14	35	40	31	20	23	21	22
Bukwałd Mały	8	20	23	11	14	19	15	17
Bergfryda	24	50	68	65	58	41	79	69
Pistki	19	34	26	37	35	46	53	25
Razem	549	1298	1428	1458	1657	1700	1895	1899

W 1871 r. osoby urodzone w danej wsi stanowiły następujące odsetki ogółu jej mieszkańców: w Brąswaldzie 52,9, w Bukwałdzie 65,2, w Spręcowie 65,0, w Kajnach 44,7, w Redykajnach 47,9, w Wopach 63,5, w Bergfrydzie 24,6, w Pistkach 4,0, w Małym Bukwałdzie w 1871 roku nie mieszkała ani jedna osoba tu urodzona.

TABELA 3. Odsetek katolików we wsiach parafii brąszwałdzkiej.

Miejscowość	1848	1858	1861	1871
Brąszwałd	98,2	98,2	99,8	100,0
Bukwałd	95,5	96,3	97,4	98,3
Spręcowo	100,0	99,6	99,5	95,7
Kajny	100,0	100,0	100,0	100,0
Redykajny	100,0	100,0	100,0	100,0
Wopy	100,0	100,0	100,0	100,0
Bukwałd Mały	65,2	50,0	21,1	23,5
Bergfryda	92,6	94,5	92,7	84,1
Pistki	88,5	88,5	89,1	92,0

Informacja statystyczna: w grupie mieszkańców mających ponad 10 lat analfabeci w 1871 roku stanowili odsetek: w Brąszwałdzie 75,0, w Bukwałdzie 59,8, w Spręcowie 44,2, w Kajnach 30,6, w Redykajnach 46,7, w Wopach 18,6, w Bukwałdzie Małym 6,2, w Bergfrydzie 51,9.

TABELA 4. Stosunki językowo-narodowościowe w parafii brąszwałdzkiej

Miejscowość	W 1846 i 1858 r. przewaga Polaków (PN) względnie Niemców (NP)	W 1858 r. mówiono powszechnie	Odsetek Polaków (czy też: osób znających tylko język polski) w 1861 r.
Brąszwałd	PN	po polsku	75,0
Bukwałd	PN	po polsku, pojedyncze po niemiecku	71,9
Spręcowo	PN	po polsku i około 5 osób po niemiecku	88,5
Kajny	PN	po polsku	77,4
Redykajny	PN	po polsku	87,6
Wopy	PN	po polsku i po niemiecku	56,6
Bukwałd Mały	PN	po polsku i po niemiecku	0,0
Bergfryda	NP	po polsku i po niemiecku	14,6
Pistki	NP	po polsku, właściciel po niemiecku, „jest to jednak ewangelik”	97,8

Źródło: Allensteiner Kreisblatt, Königsberg 1843, nr 1, ss. 43—46; ibidem 1852, nr 2, s. 27; S. Wald, op. cit., ss. 166—167; [A.] Schlott, *Topographisch-statistische Übersicht des Regierungsbezirks Königsberg*, Tilsit 1848; tenże, *Topographisch-statistische Übersicht des Regierungsbezirks Königsberg*, Königsberg 1861; [A.] Grunenberg, *Geschichte und Statistik des Kreises Allenstein*, Allenstein 1864; ADWO, B 123. Akta wizytacji generalnej w Brąszwałdzie 1858, k. 23; Die Gemeinden und Gutsbezirke in der Provinz Preussen und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. December 1871 bearbeitet und zusammengestellt vom Königlichen Statistischen Bureau, Berlin 1874.

PFARRER FRANCISZEK KAUPOWICZ SOWIE SEINE TÄTIGKEIT AUF DEM GEBIET
DES BILDUNGSWESENS UND DER NATIONALEN BEWEGUNG IN BRASWAŁD
IN DER MITTE DES XIX. JAHRHUNDERTS
Zusammenfassung

Der Verfasser des Aufsatzes ruft das Leben und Wirken eines Pfarrers aus Braswald in Erinnerung und zugleich ergänzt er sie auf eine umfassende Weise. Kaupowicz, 1799 in Litauen geboren, war von 1845 bis zu seinem Lebensende 1871 im polnischen Ermland tätig. Der Biographie geht eine Besprechung der demographischen und kulturellen Verhältnisse in Braswald und Umgebung in der Mitte des XIX. Jahrhunderts, gestützt vor allen Dingen auf bisher unbekanntes Archivmaterial voraus. Es gehört zu demselben ebenfalls das Verzeichnis polnischer Bücher, die von Pfarrer Kaupowicz im Jahre 1854 in Poznań bestellt wurden. Man kann daher gegenwärtig eine Korrektur in den bisherigen Feststellungen unternehmen: die erste polnische Volksbibliothek in Ermland war schon nach 1854 in Braswald tätig (und nicht 1863 in Sząbruk, wie es Jan Wróblewski anführt).

Zwar wurde Pfarrer Kaupowicz nicht zum Führer der polnischen Bevölkerung, wie der Pfarrer Walenty Barczewski, einer seiner Nachfolger in Braswald, jedoch erfüllte er eine positive Rolle zur Zeit des passiven Widerstandes gegen die Germanisierung der polnischen Ermländer.